

УДК 821.163.41-31.09«2006»М.Павич
DOI <https://doi.org/10.32782/bsps-2024.5.3>

МІСТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В РОМАНІ «ДРУГЕ ТІЛО» МИЛОРАДА ПАВИЧА

Зоряна Гук

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри слов'янської філології імені проф. Іларіона Свєнціцького
Львівського національного університету імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна
[orsid.org/0000-0003-3391-7280](https://orcid.org/0000-0003-3391-7280)
e-mail: zoryanahuk1@gmail.com

Анотація. Сербський постмодерніст Милорад Павич після численних експериментів з формою (роман у вигляді словника, кросворду, клепсидри, скрині, астрологічного путівника, роману карт таро й роману-дельти) у пізньому періоді творчості повернувся до традиційного жанру. У 2006 р. побачив світ останній великий прозовий твір письменника «Друге тіло» з авторським підзаголовком «побожний роман», який засвідчує відхід від радикальних формальних експериментів, обмежене використання постмодерністських домінант і застосування автобіографічних маркерів. У статті особливу увагу зосереджено на аналізі поетикальної формули роману, яку складають реалізація концепту «смерті автора» через маскування авторства, інтертекстуальність, наявність історичного й фантастичного компонентів, багатозначність, що дає можливість альтернативних інтерпретацій, і застосування ігрового принципу. Наголошено, що для сербського постмодерніста процес читання – це інтерпретативна діяльність, під час якої читач стає творчим співучасником текстуальної гри. З'ясовано, що внутрішню архітектурну єдність роману забезпечує наскрізний мотив пошуку (дослідження таємниці другого тіла й інформації про магичний обряд із перснем), який є об'єднавчим фактором для трьох сюжетних ліній. У кожному з трьох сюжетів протагоністи – це подружні пари (з Белграда, Венеції та Сентендре), любовні пригоди яких забезпечують динаміку художнього тексту. У тексті реалізовано бінарні опозиції: чоловіче/жіноче, тіло/душа, смерть/вічність, минуле/майбутнє, небесне/земне, добро/зло, божественне/демонічне, краса/потворність. Установлено, що роман насичений фантастикою і містикою, знаками, езотеричними символами, які ускладнюють рецепцію роману. Аналізуються також демонічні персонажі, магичні обряди, містичні події, які забезпечують інтелектуальну цікавість і дають змогу розгорнути інтерпретаційні схеми. Зроблено висновок, що М. Павич запрошує читачів до захопливої літературної подорожі, яка виходить за рамки традиційного прочитання тексту, і так розширює горизонти рецепції художнього твору.

Ключові слова: Милорад Павич, постмодернізм, роман, поетикальні домінанти, історичний і фантастичний компоненти, містика, езотеричні символи.

MYSTICAL ELEMENTS IN THE NOVEL “SECOND BODY” BY MILORAD PAVIĆ

Zoriana Huk

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Slavonic Studies
named after Ilarion Svientsitskyi
Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine
[orsid.org/0000-0003-3391-7280](https://orcid.org/0000-0003-3391-7280)
e-mail: zoryanahuk1@gmail.com

Abstract. The Serbian postmodernist Milorad Pavić, after numerous experiments with form (a novel in the form of a dictionary, a crossword puzzle, a clepsydra, a writing box, an astrological guide, a tarot book, and a delta novel), returned to the traditional genre in the late period of his work. In 2006, the last major prose work of the writer “Second Body” was published with the author’s subtitle “A Pious Novel”, which testifies to the departure from radical formal experiments, the limited use of postmodern dominants and the use of autobiographical markers. The article focuses on the analysis of the poetic formula of the novel,

which consists of: the implementation of the concept of “the death of the author” through the disguise of authorship, intertextuality, the presence of historical and fantastic components, ambiguity, which allows for alternative interpretations, and the application of the game principle. It is emphasized that for the Serbian postmodernist, the reading process is an interpretive activity during which the reader becomes a creative participant in the textual game. It is found that the internal architectural unity of the novel is provided by the overarching motif of the search (the investigation of the secret of “the second body” and information about the magical rite with the ring), which acts as a unifying factor for the three storylines. In each of the three plots, the protagonists are married couples (from Belgrade, Venice, and Szentendre), whose love adventures provide the dynamics of the artistic text. The text features the following binary oppositions: male/female, body/soul, death/eternity, past/future, heavenly/earthly, good/evil, divine/demonic, beauty/ugliness. It is revealed that the novel is full of fantasy and mysticism, signs, and esoteric symbols that complicate the reception of the novel. Demonic characters, magical rites, and mystical events are also analysed, which provide intellectual curiosity and allow for the development of interpretive schemes. It is concluded that M. Pavić invites readers to a fascinating literary journey that goes beyond the traditional reading of the text and thus expands the horizons of the reception of the artistic work.

Key words: Milorad Pavić, postmodernism, novel, poetical dominants, historical and fantastic components, mysticism, esoteric symbols.

Милорад Павич – один із найвидатніших представників сучасної сербської літератури, який входить до когорти класиків світового письменства. Його романна проза є яскравим прикладом літературного експериментування й утілення постмодерністських наративних стратегій для забезпечення активного і творчого читання. Якщо найвідомішому роману М. Павича «Хозарський словник» (1984) – своєрідному «практичному посібнику» із постмодернізму – присвячено чимало розвідок, то до його останнього великого роману «Друге тіло: побожний роман» (2006) дослідники зверталися рідше.

Науковий інтерес до творчості М. Павича простежується в українських літературознавцях, зокрема в працях А. Татаренко, Ю. Ковбасенка, Ф. Штейнбука, Т. Бовсунівської та ін. Принципи наративної побудови роману «Друге тіло» привернули увагу А. Татаренко, яка доводить, що сербський постмодерніст, обравши традиційний романний жанр, використав семантизацію форми як ергодичний прийом і стратегії інтерактивної гіпертекстуальності [12, с. 499–502]. Літературознавиця Т. Бовсунівська погоджується з думкою колеги, що «побожний» роман є водночас і лінійним, й ергодичним, оскільки частково зберігає прийоми організації тексту, характерні для гіпертекстуального роману. Особливу увагу науковиця сфокусовує на символіці «другого тіла» та лейтмотивах твору [1, с. 48–52]. Оригінальністю вирізняється розвідка Ф. Штейнбука про «Друге тіло» «ідентичності» сербського постмодерніста, зокрема

проблеми патології та іронії ідентичності, фальшивої та експліцитної ідентичності [13, с. 187–192]. Сербський філософ В. Єротич помітив у «побожному» романі перехід від поганства й іронічної фантастики до християнської містики [3, с. 17–19].

Роман М. Павича «Друге тіло» може слугувати ілюстрацією продуктивного синтезу художньої вигадки й історично достовірного матеріалу. Головною метою статті є встановлення основних аспектів твору, важливих для його інтерпретації. На особливу увагу заслуговує дослідження демонічних образів і містичного складника, який побудовано на символах, алегоріях, музиці та поезії.

Предметом дослідження є вивчення поетикальних особливостей романної творчості сербського постмодерніста за допомогою аналізу поетикальної формули роману «Друге тіло» М. Павича як об'єкта дослідження.

У романі «Друге тіло» М. Павич відходить від радикальних формальних експериментів, обмежує використання постмодерністських доміант, але включає автобіографічні маркери. Автор повертається до традиційного викладу, активно використовує історичні факти, які поєднуються в літературній алхімічній майстерні з фактами письменницької уяви. Ваговим компонентом поетики залишається інтертекстуальність, прийом множинної точки зору, принцип гри як широко вживаний естетичний прийом постмодернізму. Після деперсоналізації фігури автора надзвичайно велика функція під час читання Павичевих текстів відводиться реципієнтові.

У I, III та V розділах роману дія відбувається в XXI ст., а головними героями сучасної лінії є відомий белградський письменник і його дружина – археолог Ліза Свіфт. Оповідь ведеться від імені чоловіка, який відособлюється від свого тексту. Читачам повідомляють, що автор-оповідач вигаданий або небіжчик, який здійснює містичний дзвінок із потойбіччя: – *Це вас питають. Вас шукає чоловік! (...). Звичайно, що на зв'язку не міг бути я, її чоловік, бо вже 40 днів як спочивав на белградському цвинтарі на вулиці Рузвельта, 50* [8, с. 16]. Автор містифікує і грається зі своїми читачами: попри констатацію власної смерті, оповідач залишається незмінним. У «Post scriptum» роману наратор стверджує, що цю книгу написала після його смерті дружина Ліза Свіфт. У такий спосіб М. Павич реалізує постмодерністський концепт «смерті автора» через шифрування (маскування) авторства, унаслідок чого відбувається зміщення акценту на читача, який відіграє домінуючу роль.

Структура оповіді найтіснішим чином пов'язана з історичним матеріалом. Подружня пара з XXI ст. намагається з'ясувати таємницю другого (астрального, ментального) тіла воскреслого Ісуса, а також можливість отримання другого тіла для кожного з нас після смерті. Мотив пошуку є провідним, оскільки головні герої, намагаючись довідатися про власне майбутнє, збирають усю можливу інформацію стосовно містичного обряду з трьома складниками: магичним перснем із «живого каменя», заклинанням під назвою «Посмішка Кібели»/«Слова Артеміди»/«Печатка Марії» та чудодійною водою з ефеського «Богородичинового джерела». Після виконання необхідних магичних дій перстень показує майбутнє за допомогою зміни кольору: червоний – пророкує щастя, зелений – здоров'я, блакитний – кохання. М. Павич у прозовій творчості часто фокусує увагу на незвичайних сюжетах і деталях, які становлять інтертекстуальне тло роману й розширюють ареал текстуальних мандрів для читачів. У «побожному» романі згадується античний Ефес як культове місце «великих матерів»: спершу тут був храм богині Кібели, на руїнах якого згодом було збудовано храм на честь богині Артеміди. Зауважимо принагідно, що, за переказами, після смерті й воскресіння Ісуса Богородиця разом з апостолом Іваном переїхали в Ефес, де оселилися

й стали проповідувати християнство. Ефеський будинок Богородиці сьогодні є відомим місцем паломництва, де можна набрати воду з джерел і залишити на стіні своє заповітне бажання. Припускаємо, письменник вирішив використати вкраплення елементів історичного, міфологічних і фантастичних мотивів для зацікавлення читачів, які стануть співучасниками текстуальної гри.

Дияволіада роману. Сфокусуємо увагу на аналізі демонічних образів, з якими пов'язана найбільша кількість містичних елементів. З'ясовується, що головні герої трьох сюжетних ліній звертаються до містичних істот для відкриття таємниці майбутнього. Однак сучасний герой, на якого не реагував магичний перстень, залишився без жодного пророцтва: *В Африці нас повели в берберське село, де ворожка з живою змією довкола шиї всім передбачала майбутнє. Вона підійшла до мене, подивилася на мою долоню, зазирнула до вуха і втекла* [8, с. 41]. Пошуки необхідних складників для магичного обряду приводять белградську подружню пару до дослідження матеріалів із XVIII ст. Дія в II розділі розгортається у Венеції, а головний герой – видатний сербський письменник Захарія Орфелін (1726–1784), який був надзвичайно різнобічним у спектрі своїх талантів. Виразною домінантою Павичевої романної прози є розповідь про події й персонажів з історії Сербії та сербської літератури, які були об'єктом його наукових зацікавлень. Проте авторська уява відновлює життєпис митця й історичні події, не оминаючи гру з категоріями реального та фіктивного. Прикметно, що М. Павич «поселяє» Захарію Орфеліна в будинку на перехресті двох каналів – Івана Золотоустого й каналу Чудес. Про Івана Хрестителя, Івана Богослова, Івана Золотоустого й Івана Дамаскіна автор часто згадує у творах. Уважні читачі могли помітити, що в «побожному» романі вміщено цитати з Євангелія від Івана як паратекстуальний компонент. Можемо стверджувати, що М. Павич, будучи членом Регулярної масонської ложі Сербії, намагався представити покровителів вільних мулярів – Івана Хрестителя й Івана Богослова – у творчості [2, с. 104; 6]. За словами головного героя Орфеліна, його прізвище сягає корінням до алхімії й означає в певний спосіб огранений камінь, що також можна пояснити в контексті масонського містицизму [8, с. 62].

Варто звернути увагу на те, що в II розділі М. Павич вдався до поетики карнавалу, яка включає карнавалізацію буденного життя, містифікаторство, цікавість до магічного, театральності, видовищності, ексцентричності, поліфонічності. Сутнісним моментом оповіді є венеційський карнавал, у якому беруть участь Захарія Орфелін та Анна Поце (подружня пара з XVIII ст.). М. Павичу вдалося чудово відтворити атмосферу барокового карнавалу: *Захарія, ніколи не був певним, чи це Анна чи ні, то губив її, то знаходив на берегах каналів і на мостах, заповнених Арлекінами, Пульчинелами, Панталоне і Брігеллами, сатирами і чортами, (...), бабусями з кішками на горбі, іспанцями, вірменами, продавцями арахісу, королями, чаклунами, цілителями, псевдодворянами, псевдорозбійниками, піратами з неіснуючих кораблів, фальшивими селянками, старцями, гондольєрами, торговцями вугіллям і великими дамами. І вся ця юрба бурлила і перетікала від ярмарків із домашніми тваринами до театрів маріонеток, від шатер ворожок і шарлатанів на бали і торжества. Тут зустрічалися знахарі, які лікували смуток гарячим різнокольоровим камінням, були відуні, які обіцяли вилікувати від старості кожного, хто погодиться пробігтися спиною вперед...* [8, с. 120]. У цій юрбі, серед продавців чарівних напоїв, талісманів і реліквій, Захарія й Анна намагаються відшукати воду для магічного обряду і знаходять шахраювату ворожку з язиком у вигляді змії (люциферична ознака), яка розмовляє сербською, але видає себе за туркеню. Швидко отримати з Константинополя щось настільки унікальне їй допомагає вампір із сербським іменем Джордже. Принагідно зауважимо, що сербські мовознавці вважають слово «вампір» найвідомішим сербізмом і стверджують, що воно ввійшло в німецьку мову в середині XVIII ст., коли віденські газети писали про появу вампіра на території Північної Сербії, яка тоді була в складі Габсбурзької монархії [9]. Вампіра довелося чекати, бо відьма змогла витягти його з гробу тільки після опівночі – традиційний час найбільшої активності темних сил. Джордже теж мав демонічні атрибути: це був крихтний брудний дідок із волохатими очима й вухами, з вустами, наче початок панчохи [8, с. 126]. Цими великими вустами упир швидко проковтнув мете-

лика, яким відьма віддячилася йому за допомогу. «Продавчиня» обґрунтовує високу ціну «товару», пояснюючи походження води з ефеського джерела Богородиці: *Це сльози Богородиці. Коли душі померлих маленьких дітей переселяються на той світ, вони тримаються сліз Богородиці, щоб не заблукати і не потрапити до рук чорних небесних князів. І дорогою харчуються цими сльозами* [8, с. 126]. Цілком очевидно, що М. Павич був обізнаний із традиційними уявленнями слов'ян про душі померлих дітей, які за певних обставин могли стати самостійними демонічними персонажами або поповнити ряди нечистої сили.

У підрозділі «Диявольський трилер» Орфелін розповідає про ідею зобразити на полотні торс скрипальки Забети у вигляді скрипки. За його уявленням, у цю мить вона могла б виконувати музичний твір «Диявольська трель» («Соната диявола») Джузеппе Тартіні – одного з найвизначніших італійських композиторів-скрипалів XVIII ст. Можемо стверджувати, що письменник хотів увести містичний компонент у романну тканину, адже створення «Сонати диявола» – однієї з вершин тогочасної скрипкової музики – оповите таємницею. За однією з версій, Тартіні наснилося, що він продав душу дияволу, а взамін попросив свого нового слугу зіграти йому на скрипці – і той віртуозно зіграв прекрасну сонату. Прокинувшись, композитор одразу ж схопив скрипку, намагаючись відтворити почуту мелодію [11]. Можемо припустити, що М. Павич розраховував на те, що для взірцевих читачів ця мелодія стане музичним супроводом до прочитання роману. Варто зазначити, що сам письменник був великим поціновувачем класичної музики й намалював автопортрет у вигляді скрипки, оскільки водночас навчався на філософському факультеті (відділення «Літератури народів Югославії») і в консерваторії з класу скрипки [7, с. 69].

У V розділі роману знаходимо підрозділ під назвою «Сатана п'є яблучний сік». Це своєрідне відтворення сюжету в сучасному пласті роману: головному героєві наснилося, що диявол зі скрипкою і смичком сів на його ліжку. Музичний інструмент тут повторно актуалізує автобіографічний маркер. Демонічний персонаж у цьому випадку з'явився у вигляді семи- чи восьмирічної

дівчинки з потворною зовнішністю. Письменник навмисне зробив акцент на характерних тілесних аномаліях цієї містичної істоти: чортиця мала на обличчі три носи, хвіст, іноді не вимовляла звук «р» і трохи кульгала. Такі зовнішні ознаки персонажа вказують на її належність до «іншого» світу. Дівчинка відрекомендувалася як Бафомет і відповіла на питання, чому бісенята змінили стать: *Ми стежимо за вашим лозвитком, йдемо в ногу з часом. Довелося стати жіночого роду, бо жінки у вас на Землі отримали права. Тепер у вас жінки стають усе сильнішими і впливовішими, тому і ми пристосовуємося* [8, с. 267–268]. Припускаємо, що це постмодерністське зображення демонічного персонажа, що змінюється, підлаштовується до епохи. Згадка про бажання випити яблучного соку – це алюзія на гріхопадіння Єви в Едемському саду. Особливою рисою малої Бафомет була здатність подвоїтися, щоб згодом перша демонічна істота перетворилася на вродливу венеційську скрипальку Забету, а друга – на ієромонаха Гаврила. Фінський дослідник Тармо Куннас, проаналізувавши в науковій монографії прояви зла в художніх і мистецьких творах, слушно констатує: «Чорт любить одягати своє вбрання навиворіт, позичати чужий одяг, вдягати маску то чудовиська, то блазня. Він приміряє на себе як козячі ратиці, так і церемоніальний святковий костюм» [5, с. 19].

Події в IV розділі розгортаються в Сентендре (центр сербської культури неподалік Будапешта), а головний герой – сербський письменник епохи бароко ієромонах Гаврило Стефанович Венцлович (1680–1749). Друга сюжетна лінія роману також пронизана містичними елементами: використання магічних предметів і замовлянь, передбачення ворожки, проведення магічних ритуалів, дискусії довкола семантики «другого тіла», а також інтерпретації лейтмотиву про перстень із «живого каменю». Наприклад, попри належність до духовного сану, Гаврило двічі проводить містичний ритуал змішання крові з отрутою для очищення душі від гріха перелюбу: *Тоді Гаврило підійшов до цикути і ножем зробив на її стеблі хрестоподібний надріз, як на фруктовому дереві, коли його прищеплюють. Зачекав, поки дерево пустить сльози, засукав рукав, розрізав лезом свій м'яз і притис рану на руці до рани на*

тілі цикути, таким чином його кров змішалася з її отруйним соком [8, с. 200]. Несподіванкою є також віра в пророцтво ворожки, яка передбачила його про смерть від рук пароха Карла Ружички, підозрюваного в чаклунстві: *Падре Ружичку покарали, скерувавши з Рима сюди. Подейкують, що він займається чаклунством і схильний до забобон. (...) любить ворожити з персями і заклинання всляки промовляє, чарівними словесами торгує і купує безгрішну воду з Азії, набрану під храмом Кібели* [8, с. 205]. Варто наголосити, що заклинання під назвою «Посмішка Кібели»/«Слова Артеміди»/«Печатка Марії» теж має інфернальний характер, адже наприкінці роману з'ясовується, що це рядки італійською мовою з XXI пісні «Пекла» «Божественної комедії» Данте, які розповідають про сходження Христа в Лімб [8, с. 306].

Містичний символізм літери шин. Подружжя з XXI ст. складає мапу мандрів Ісуса від часу покидання гробу аж до Воскресіння. Головні герої малюють чотири напрямки мандрів Ісуса, позначаючи Єрусалим як вихідну точку. Утворений малюнок нагадує їм передостанню букву алефбету *shin* за умови додавання ще одного зубця. Варто зауважити, що *shin* – одна з трьох материнських (фундаментальних) літер алефбету, які відображають певні елементи: *aleph* א – повітря, *shin* ש – вогонь і *mem* מ – вода.

Подружжя знаходить у коментарях до кабалістичного довідника з XIII ст. *Sefer Ha-Temunah* міркування деяких єврейських містиків про те, що саме такого *shin* із чотирма зубцями бракує в алефбеті [8, с. 179]. Сербський дослідник Неманя Радулович стверджує, що джерела Павичевої прози походять з езотеризму й окультизму, оскільки письменник використовує богомільство, кабалу, ісмаїлізм і вільне мулярство. Стосовно роману «Друге тіло» науковець наголошує, що кабалістичний текст *Sefer Ha-Temunah* ґрунтується передусім на доктрині про цикли й розповідає про дефектну букву *shin*, яка має тепер три зубці, але в наступному циклі отримає свою повну форму з додаванням четвертого елемента [10, с. 437, 444].

У книзі Стюарта Каплана «Класика таро» розглянуто основну книгу кабалістів «Зоар», яка представляє концепцію «32 шляхів таємної мудрості» й розташування Дерева Життя.

Усі аспекти Дерева Життя називаються шляхами. Кожна Сефіра має ім'я та номер. Десять Сефірот представляють шляхи, пронумеровані від 1 до 10. Двадцять дві сполучні ланки між десятима Сефірот є справжніми шляхами, які пронумеровані від 11 до 32. Ці двадцять два шляхи збігаються з двадцятьма двома картами Старших Арканів колоди Таро. У цій таблиці літері ψ відповідає символічна карта – «XX Суд» зі значеннями: «Від Царства до Величі. Суд. Дух. Відновлення (омолодження). Відродження. Вознесіння» [4, с. 46, 49]. Це пояснює використання М. Павичем саме цієї букви під час дискусії про друге тіло Христа після воскресіння. Наратор роману стверджує, що саме Ісус є загубленою буквою з алфавіту, вирішенням усесвітньої арифметичної помилки, яка виправляється з його появою – додаванням четвертого зубця літери ψ , який веде у Вітанію до Христового Вознесіння.

Отже, у романі «Друге тіло» можемо виокремити використання ключових поетикальних домінант: знеособлення статусу автора, інтертекстуальність, наявність історичного й фантастичного компонентів, багатозначність, що веде до альтернативних інтерпретацій. Внутрішню архітектурну

єдність роману забезпечує наскрізний мотив пошуку таємниці (дослідження інформації про *друге тіло* й обряд із перснем), які є об'єднавчим фактором для трьох сюжетних ліній. Прикметно, що в кожному сюжеті протагоністи – це подружня пара, любовні пригоди якої забезпечують динаміку художнього тексту. У тексті реалізовано бінарні опозиції: чоловіче/жіноче, тіло/душа, смерть/вічність, минуле/майбутнє, небесне/земне, добро/зло, божественне/демонічне, краса/потворність. Можемо зробити висновок, що роман насичений фантастикою і містикою, езотеричними символами, які ускладнюють рецепцію роману. На окрему увагу заслуговують демонічні персонажі, магічні обряди, містичні події, які забезпечують інтелектуальну цікавість і дають змогу розгортати інтерпретаційні схеми. Можемо підсумувати, що М. Павич запрошує читачів до літературної мандрівки, яка виходить за рамки традиційного прочитання тексту, розширюючи горизонти рецепції художнього твору.

Подальші розвідки можуть бути присвячені аналізу поетики сновидінь і ролі параграфемних елементів, які підказують реципієнтові інтерпретаційну спрямованість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсунівська Т. Жанрові модифікації сучасного роману. Харків : Діса плюс, 2015. 368 с.
2. Huk Z. The image of an architect and masonic symbols in works by Milorad Pavić. *Respectus Philologicus*. Vilnius : Vilnius University Press. 2021. Vol. 39 (44). P. 101–109. URL <https://www.journals.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/22316> (дата звернення: 17.06.2024).
3. Јеротић В. У потрази за «Другим телом» и другим временом. *Павићеви палимпсести* : зборник радова. Бајина Башта, 2010. 176 с.
4. Kaplan S. Tarot Classic. New York : Grosset & Dunlap, 1973. 240 s.
5. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві. Львів : Видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2015. 288 с.
6. Lopusina M. Masoni u Srbiji. Beograd : Knjiga komerc, 2010. URL <https://www.lopusina.com/2016/07/24/masoni-u-srbiji> (дата звернення: 17.06.2024).
7. Поповић Р. Први писац трећег миленија. Животопис Милорада Павића. Београд : Дерета, 2002. 233 с.
8. Pavić M. Drugo telo : pobožni roman. Beograd : Dereta, 2006. 323 s.
9. Рабреновић М. И ми вампира за трку имамо. URL: <https://jezikofil.rs/i-mi-vampira-za-trku-imamo/> (дата звернення: 17.06.2024).
10. Радуловић Н. Између игре и иницијације. Павић и наслеђе европског езотеризма. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. № 60 (2). С. 437–459. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=690259> (дата звернення: 17.06.2024).
11. Tartini G. Violin Sonata in G minor. URL [https://en.wikipedia.org/wiki/Violin_Sonata_in_G_minor_\(Tartini\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Violin_Sonata_in_G_minor_(Tartini)) (дата звернення: 18.06.2024).
12. Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури). Львів : ПАІС, 2010. 544 с.
13. Штейнбук Ф. Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 248 с.

REFERENCES

1. Bovsunivska, T. (2015). Zhanrovi modyfikatsii suchasnoho romanu [Genre modifications of the modern novel]. Kharkiv: Vyd-vo «Disa plius». 368 s. [in Ukrainian].
2. Huk, Z. (2021). The image of an architect and masonic symbols in works by Milorad Pavić. *Respectus Philologicus*. Vol. 39 (44). Vilnius: Vilnius University Press. P. 101–109. Retrieved from: <https://www.journals.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/22316> (Accessed 17.06.2024) [in English].
3. Jerotić, V. (2010). U potrazi za „Drugim telom“ i drugim vremenom [In search of „Second body“ and another time]. *Pavićevi palimpsesti : zbornik radova*. Bajina Bašta. 176 s. [in Serbian].
4. Kaplan, S. (1973). *Tarot Classic*. New York: Grosset & Dunlap, 1973. 240 p. [in English].
5. Kunnas, T. (2015). Zlo. Rozkryttia sutnosti zla u literaturi ta mystetstvi [Evil. Revealing the essence of evil in literature and art]. Lviv : Vydavnytstvo Anetty Antonenko ; K. : Nika-Tsentr, 2015. 288 s. [in Ukrainian].
6. Lopušina, M. (2010). Masoni u Srbiji [Freemasons in Serbia]. Beograd: Knjiga komerc. Retrieved from: <https://www.lopusina.com/2016/07/24/masoni-u-srbiji> (Accessed 18.06.2024) [in Serbian].
7. Popović, R. (2002). Prvi pisac trećeg milenija. Životopis Milorada Pavića [The First Writer of the Third Millennium. Biography of Milorad Pavić]. Beograd : Dereta, 233 s. [in Serbian].
8. Pavić, M. (2006). Drugo telo : pobožni roman [The Second Body. A Pious Novel]. Beograd : Dereta, 2006. 323 s. [in Serbian].
9. Rabrenović, M. (2024). I mi vampira za trku imamo [We also have vampires for the race]. Retrieved from: <https://jezikofil.rs/i-mi-vampira-za-trku-imamo/> (Accessed 17.06.2024) [in Serbian].
10. Radulović, N. (2012). Između Igre i inicijacije. Pavić i nasleđe evropskog ezoterizma [Between Play and Initiation. Pavić and Heritage of European Esoterism]. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 60 (2), s. 437–459. Retrieved from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=690259> (Accessed 17.06.2024) [in Serbian].
11. Tartini, G. Violin Sonata in G minor. Retrieved from: [https://en.wikipedia.org/wiki/Violin_Sonata_in_G_minor_\(Tartini\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Violin_Sonata_in_G_minor_(Tartini)) (Accessed 17.06.2024) [in English].
12. Tatarenko, A. (2010). Poetyka formy v prozi postmodernizmu (dosvid serbskoi literatury) [Poetics of Form in the Prose of Postmodernism (Experience of Serbian Literature)]. Lviv : PAIS. 544 s. [in Ukrainian].
13. Shteinbuk, F. (2014). Konverhentsiia tilesnykh mikrotoposiv u suchasni svitovii literaturi [Convergence of bodily microtopos in modern literature]. K. : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. 248 s. [in Ukrainian].